

אמיר משיח

בית הלל ובית שמאי: אנתרופוצנטריות ותיאוצנטריות בהלכה ובאגדה

רבים ניסו לאפיין את העיקרון המרכזי שעמד בבסיס מחלוקתם של הלל ושמאי, שנקראו בפי חז"ל "אבות העולם".¹ נראה כי תהיה זו טעות לחשוב כי יש עיקרון יחיד שכזה. צריך לומר כי יש מספר עקרונות, וכל אחד מתייחס לאופי אחר של העיסוק ההלכתי או הפרשני. יש מחלוקות הנובעות מהמצב ההיסטורי,² אחרות נובעות מהנטייה הלאומית³ או הכלכלית,⁴ ויש הנוגעות לאופן הבנת המקראות והדרשות.⁵ המחקר התלמודי המודרני רואה בבית שמאי את מייצגיה של ההלכה הקדומה ואת בית הלל כמייצגיה של ההלכה החדשה.⁶ אני מבקש להוסיף על תיאוריות אלה ולומר כי בבסיס המחלוקות הרבות הן בהלכה הן באגדה בין הלל ושמאי והבתים שהקימו, עומדת פילוסופיה דתית שונה. המדרש מתאר מחלוקת בין הבתים בדבר בריאת העולם:

"את השמים ואת הארץ" (בראשית א, א)
בית שמאי אומרים השמים נבראו תחילה,
בית הלל אומרים הארץ נבראת תחילה.⁷

ברור כי אף אחד מהחולקים לא היה בשעת הבריאה על מנת לברר את המציאות, אלא יש כאן אמירה המבטאת את מרכז החיים הדתיים של כל אחד מבתי המדרש. לבית שמאי המרכז הוא האל, ולכן "השמים נבראו תחילה", תיאוצנטריות. לעומתם, בית הלל סוברים שהאדם והחיים הארציים הם במרכז

- 1 משנה, עדויות א, ד.
- 2 לניתוח משנתם של הלל ושמאי ראו א' חיון, בית שמאי ובית הלל – חקר משנתם ההלכתית והרעיונית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ד.
- 3 י' בן-שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים 1993, בעיקר עמ' 172–230. לדעתו בית שמאי היו קנאים לאומיים, ואילו בית הלל היו אנשי שלום ומתונים.
- 4 ל' גינצבורג, על הלכה ואגדה, תל אביב תש"ח, עמ' 13–40; L. Finkelstein, Pharisaism in the Making, New York 1972.
- 5 ראו ח' טשרנוביץ ("רב צעיר"), תולדות ההלכה, ד, ניו יורק תש"י, עמ' 288–340.
- 6 י' גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח; הנ"ל, "להשתלשלותה של תקנת פרוזובול", ספר ברוך קורצוויל, רמת גן תשל"ה, עמ' 93–113.
- 7 בראשית רבה (תיאודור-אלבק), פרשה א, ד"ה את השמים.

החיים הדתיים, ולכן "הארץ נבראת תחילה", אנתרופוצנטריות. הבדלי המרכזיים הדתיים הללו הביאו את הלל, שמאי ובתי מדרשם למחלוקות מהותיות במספר נושאים שמהם נדגים להלן: האדם, המצוות, ההלכה, האמת, התורה והנבואה.

האדם

מהיותה של הארץ המרכז הדתי נגזר המעמד הרם שמעניק הלל לגופו, כאשר הוא רואה בטיפול בו ובטיפוחו חלק ממערך המצוות הדתי. לעומתו, שמאי בו לגוף ורואה בו הכרח המציאות, ושמאי אף הכרח מגונה:

כשהיה הלל יוצא למקום היו אומרים לו להיכן אתה הולך. לעשות מצוה אני הולך. מה מצוה הלל. לבית הכסא אני הולך. וכי מצוה היא זו. אמר להן הן. בשביל שלא יתקלקל הגוף.

איכן אתה הולך הלל. לעשות מצוה אני הולך מה מצוה הלל. לבית המרחץ אני הולך. וכי מצוה היא זו. אמר להן הן. בשביל לנקות את הגוף. תדע לך שהוא כן מה אם אוקיינות העומדות בפלטיות של מלכים הממונה עליהם להיות שפן וממרקן המלכות מעלה לו סלירא בכל שנה ושנה ולא עוד אלא שהוא מתגדל עם גדולי המלכות. אנו שנבראנו בצלם ודמות שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם (בראשית ט' ו') על אחת כמה וכמה.

שמאי לא היה אומר כך אלא יעשה חובותינו עם הגוף הזה.⁸

נראה כי הלל היה יוצא מבית המדרש לא בשעות המקובלות, עובדה שמשכה את תשומת לב התלמידים. לשאלתם ענה הלל כי אכן הטיפול בגוף החומרי הוא לא פחות חשוב מלימוד התורה עצמה ואף דוחה את הלימוד לפרק זמן. הליכה לבית הכיסא ולבית המרחץ נחשבה אצל הלל כמצווה לכל דבר בהיותה חלק מהטיפול בצלם אלוהים עצמו. לעומתו, שמאי לא ראה שום חשיבות בטיפול בגוף, והוא התבטא אף בבוז לצרכיו: "יעשה חובותינו עם הגוף הזה".

8 אבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק ל, ד"ה וכל מעשיך. לורברבוים ראה במדרש זה הוכחה לתיאוסופיה צלמית של הלל, בעוד שממאי היה בעל תיאוסופיה מופשטת, או לכל הפחות תיאוסופיה צלמית פחות רדיקלית משל הלל. ראו י' לורברבוים, צלם אלוהים, ירושלים ותל אביב תשס"ד, בעיקר עמ' 278-344.

המצוות

ההבדלים בין השניים בהגדרת המרכז הדתי הביאו אותם לראות את המצוות באור שונה. הלל ששם את האדם במרכז, ראה במצוות שבין האדם לחברו את העיקר, ואולי אף את המכלול התורני כולו. לעומתו שמאי, שראה לאור תפיסתו התיאוצנטרית את המצוות שבין האדם למקום עיקר, לא יכול היה לצמצם את התורה כולה "על רגל אחת", קרי על בסיס יסודי יחיד, כבקשת אותו הגר שבא לפני השניים עם בקשה מוזרה בפיו:

מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: גיירני על מנת שתלמדני כל

התורה כולה כשאני עומד על רגל אחת. דחפו באמת הבנין שבידו.

בא לפני הלל, גייריה. אמר לו: דעלך סני לחברך לא תעביד – זו היא כל

התורה כולה, ואידך - פירושה הוא, זיל גמור.⁹

לא זו בלבד שהלל רואה במצוות שבין האדם לחברו את הבסיס התורני "על רגל אחת"; הוא מדגיש כי אכן זוהי התורה כולה וכל השאר אינו אלא פירוש לה. המצוות שבין האדם למקום אינן תופסות אצל הלל מקום, אלא כפירוש למצוות שבין האדם לחברו, שכן האדם הוא המרכז והעיקר. מהעיקרון שהכתיב "דעלך סני לחברך לא תעביד" [= מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך], נובעות כל המצוות, ולכן זוהי לשיטתו התורה כולה. לא מפליא אפוא ששמאי דחף את אותו הגר באמת הבנין שבידו. לשיטתו, אין עיקרון אחד שממנו נובעות כל המצוות שבין אדם למקום. כל מצווה עומדת לבדה וכוללת פרטים משלה.

ההלכה

השקפות שונות אלה היוו גם את הבסיס למספר מחלוקות בהלכה. דוגמה לכך ניתן לראות במקרה הבא המופיע במשנה:¹⁰ "מי שאכל ושכח ולא ברך בית שמאי אומרים יחזור למקומו ויברך ובית הלל אומרים יברך במקום שזכרו". בגמרא מובא דין ודברים בין החולקים:¹¹

מי שאכל [...] תניא, אמרו להם בית הלל לבית שמאי: לדבריכם, מי שאכל בראש הבירה ושכח וירד ולא ברך, יחזור לראש הבירה ויברך?

9 בבלי, שבת לא ע"א.

10 משנה, ברכות ח, י. בהקשר זה ניתן כמובן להרחיב את השוני בין ההלכה הקדומה שאותה מייצג בית שמאי, להלכה הריאלית והמפוכחת שאותה מייצג בית הלל, אך לא ארחיב בזה עתה.

11 בבלי, ברכות נג ע"ב.

אמרו להן בית שמאי לבית הלל: לדבריכם, מי ששכח ארנקי בראש הבירה, לא יעלה ויטלנה? לכבוד עצמו הוא עולה – לכבוד שמים לא כל שכן?

בית הלל, השמים את האדם במרכז, מתחשבים בטורח האדם, ולכן מקילים עליו ומתירים לו לברך במקום שנוצר. ברם בית שמאי, השמים את האל במרכז, סוברים כי לא ייתכן שלכבוד עצמו יטרח האדם ואילו לכבוד שמים לא. שאלתם הרטורית של בית שמאי, שעליה למרבה האירוניה עונים בית הלל בחיוב, "לכבוד עצמו הוא עולה – לכבוד שמים לא כל שכן?", נמצאת כמבטאת את הבדלי התפיסה בין הבתים.

דוגמה נוספת למחלוקת הלכתית בין השניים על רקע מרכז דתי שונה נמצא בסוגיית עלות הקרבנות שעל האדם להביא בעת שהוא עולה לרגל לירושלים. כידוע, על האדם להביא קרבן ראייה וקרבן חגיגה.¹² קרבן ראייה הוא קרבן עולה, קרי עולה כולו על המזבח ואין לבעליו ממנו כל הנאה. קרבן חגיגה הוא קרבן שלמים ובעליו אוכלו בשמחה, הוא ובני ביתו. נשאלה השאלה מהי העלות המינימלית של כל קרבן, כאשר המחיר מעיד איזה קרבן חשוב יותר.

תנו רבנן, בית שמאי אומרים: הראייה שתי כסף, והחגיגה מעה כסף. שהראייה עולה כולה לגבוה, מה שאין כן בחגיגה [...].
ובית הלל אומרים: הראייה מעה כסף וחגיגה שתי כסף [...].
ובית הלל, מאי טעמא לא אמרי כבית שמאי? – דקא אמרת ראייה עדיפא, דעולה כולה לגבוה – אדרבה, חגיגה עדיפא, דאית בה שתי אכילות.¹³

בית שמאי, כצפוי למחזיקים בתפיסה דתית תיאוצנטרית, פוסקים כי קרבן הראייה העולה כולו על גבי המזבח הוא היקר והחשוב יותר כיוון "דעולה כולה לגבוה". לעומתם, בית הלל, המחזיקים בתפיסה אנתרופוצנטרית, מכריעים כי קרבן החגיגה הוא היקר והחשוב יותר, כיוון שהאדם עצמו נהנה ממנו ואוכלו בשמחה, "דאית בה שתי אכילות".¹⁴ הם גם פותחים את תגובתם לבית שמאי במונח "אדרבה", להפך, דווקא אכילת הבעלים שבקרבן החגיגה מעידה על חשיבות קרבן החגיגה על פני קרבן העולה.

12 רמב"ם, הלכות חגיגה, פרק א.

13 בבלי, חגיגה ו ע"א.

14 ראו מ"ש הכהן מדוינסקי, משך חכמה, שמות כ, יח, שהסביר מעין הדברים הללו, ואולי כיוונו לדעתו בזה.

האמת

ביטוי נוסף של מחלוקת פילוסופית זו נמצא בהגדרת האמת. בית שמאי התיאוצנטריים רואים את האמת כאלוהית, ומתוך כך היא אובייקטיבית ואחידה. לעומתם, בית הלל האנתרופוצנטריים טענו כי האמת היא אנושית, ולכן היא סובייקטיבית ובעלת פנים רבות. הד לשוני זה נמצא בשאלה המופיעה בגמרא:

תנו רבנן: כיצד מרקדין לפני הכלה?

בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא,

ובית הלל אומרים: כלה נאה וחסודה.

אמרו להן ב"ש לב"ה: הרי שהיתה חירתה או סומא, אומרי' לה, כלה נאה

וחסודה? והתורה אמרה: (שמות כ"ג) מדבר שקר תרחק!

אמרו להם ב"ה לב"ש: לדבריכם, מי שלקח מקח רע מן השוק, ישבחנו

בעיניו או יגננו בעיניו? הוי אומר: ישבחנו בעיניו,

מכאן אמרו חכמים: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות.¹⁵

לשיטתם של בית שמאי התשובה ברורה. האמת צריכה להיאמר ללא קשר

לתוצאות האמירה, שהרי האמת היא אלוהית ולכן היא אובייקטיבית. נוסף על

כך על האדם להיזהר בציווי האלוהי הגורף: "מדבר שקר תרחק". לעומתם, בית

הלל רואים בתוצאות אמירת האמת בקרב בני האדם את הקריטריון שלפיו יש

לקבוע אם לומר דבר ואיך לאומרו. התוצאות שייגרמו לאנשים מפני האמת הן

שיצריכו אף לשנותה ולומר "כלה נאה וחסודה". מסקנתם של החכמים

הנאמרת בסוף הדיון מצביעה את העיקרון שלפיו הכריעו כבית הלל: "לעולם

תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות".

דוגמה נוספת לתפיסה תיאוצנטרית-אידיאלית לעומת אנתרופוצנטרית-

ריאלית היא שיטתו של הרב שלמה יוסף זוין בהסבר המחלוקות בין הבתים.¹⁶

לשיטתו, בית שמאי פוסקים לפי ה"בכוח" – הפוטנציאל הגלום, ואילו בית הלל

פוסקים לפי ה"בפועל" – ההגשמה המציאותית-אקטואלית. דוגמה לכך היא

השאלה בדבר רגע קבלת הטומאה של דגים. דגים יכולים לקבל טומאה משעת

מיתתם אך נחלקו הבתים בקביעת רגע זה:¹⁷ "דגים מאימתי מקבלין טומאה

15 בבלי, כתובות טז ע"ב – יז ע"א.

16 ש"י זוין, לאור ההלכה, ירושלים תשל"ח, עמ' שב-שט.

17 משנה, עוקצין ג, ח.

בית שמאי אומרים משיצודו ובית הלל אומרים משימותו". בית שמאי רואים בדגים שניצודו כמתים בכוח, ולכן כבר אז הם מקבלים טומאה. לעומתם, בית הלל הפוסקים לפי ה"בפועל", טענו כי רגע זה יחל רק משעת מיתתם ממש. לאור העיקרון המוצע כאן הדברים מתבארים באר היטב. בית שמאי הולכים על פי התיאוס. בעולם אידיאלי המחשבה איננה מובחנת מן המעשה, ולכן ברגע שנתפסו הדגים ה"בכוח" שווה ל"בפועל", והם מקבלים טומאה מייד. לעומתם, בית הלל המבחינים בין העולם האידיאלי לריאלי, פוסקים שרגע קבלת הטומאה יהיה רק מעת מיתת הדגים בפועל. לשיטתם, העולם הריאלי הוא שיקבע ולא העולם האידיאלי.

התורה והנבואה

שוני מהותי נוסף הנובע מהשמת המרכז הדתי במקומות שונים מצוי בתפיסת התורה והקשרה לנבואה. מהמובאה הבאה מאבות דרבי נתן הסיק לוי גינצבורג כי המחלוקות בין הבתים נבעה מהמצב הכלכלי השונה ביניהם,¹⁸ אולם לי נראה כי מקור זה מעיד על תפיסת הנבואה והתורה אצל בית שמאי:

[והעמידו תלמידים הרבה]

שבית שמאי אומרים אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו ובן אבות ועשיר.

ובית הלל אומרים לכל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרב לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים.¹⁹

דרישותיו של שמאי לאדם שהוא "חכם ועניו ובן אבות ועשיר" מזכירים את מאמר חז"ל העוסק בתנאים של השראת שכינה, קרי הנבואה: "אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גיבור ועשיר וחכם ועניו".²⁰ בית שמאי רואים את השגת הנבואה האלוהית כאידיאל הדתי העיקרי, ולכן קושרים אליה את לימוד התורה. על האדם החפץ בלימוד תורה להיות בעל מידות הדומות לאלו של נביא. לעומתם, בית הלל אינם רואים בנבואה את הפסגה הדתית, אלא את הלימוד האנושי של התורה, ולכן פסקו "לכל אדם ישנה".

18 לי גינצבורג (לעיל הערה 4), על הלכה ואגדה, תל אביב תש"ח, עמ' 24. אך ראו אצל בן שלום (לעיל הערה 3), עמ' 221–230, שדחה תיאוריה זו.

19 אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק ג, ד"ה והעמידו תלמידים.

20 בבלי, נדרים לח ע"א. לא תמיד המושג "השראת שכינה" מתייחס לנבואה, אך כך הוא במקרה שלנו.

שוני זה בין הבתים והתפיסות מובע גם בדברים הבאים המתארים את הלל כאדם הראוי לנבואה שלא זכה לה:

דת"ר: משמתו חגי זכריה ומלאכי – נסתלקה רוח הקודש מישראל, ואע"פ כן היו משתמשים בבת קול,

שפעם אחת היו מסובין בעליית בית גוריא ביריחו, נתנה עליהן בת קול מן השמים ואמרה: יש בכס אדם אחד שראוי שתשרה שכינה עליו, אלא שאין דורו ראוי לכך, נתנו עיניהם בהלל הזקן,

וכשמת, הספידוהו: הי חסיד, הי עניו, תלמידו של עזרא.²¹

הגמרא טורחת לספר לנו כי הלל היה ראוי לנבואה אך הוא לא זכה לה. מייד אחר כך היא מצטטת את תוכן ההספד על הלל בשעת מותו. תוכנו של ההספד מפליא משהו. מדוע כשמת הלל לא ציינו את העובדה שהיה ראוי לנבואה, אלא ראו לנכון לציין כי היה תלמידו של עזרא? ובכלל, מדוע יוחס הלל כ"תלמידו של עזרא" דווקא? על כך עונה הגמרא במקום אחר:

דאמר ריש לקיש: שבתחילה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה,

חזרה ונשתכחה

עלה הלל הבבלי ויסדה.²²

התורה שניתנה בהתגלות אלוהית נשתכחה, והלל הבבלי מייסדה מחדש. התורה האלוהית היא כעת תורה אנושית שהלל הזקן הוא המייסד שלה. כעת מובן מדוע בהספדו לא צוינה העובדה שהיה ראוי לנבואה, שכן הנבואה היא דבר אלוהים ישיר, מלמעלה למטה, ואילו הלל היה רואה באדם את המרכז הדתי. לכן אין מציינים בהספדו את יכולת הנבואה הגם שהיה ראוי לה, אלא את ייסוד התורה האלוהית על ידי האדם עצמו, מלמעלה למעלה. אכן כך הוא עשה, ובזה ראו החכמים להספידו. דווקא סמיכות העניינים בגמרא על יכולתו של הלל להיות נביא, ומייד אחר כך הבאת דברי ההספד עליו, מוכיחה כי גם חכמים לא ראו בפוּטנציאל הנבואי שלו את כוחו, אלא דווקא יכולת ייסוד התורה בדמותו האנושית הייתה גולת הכותרת של חייו. אכן "אם אין אני לי מי לי".²³

21 בבלי, סוטה מח ע"ב.

22 בבלי, סוכה כ ע"א.

23 מדבריו של הלל במשנה, אבות א, יד.

האנתרופוצנטריות של הלל מניחה את כל האחריות הדתית על כתפי האדם. כל יחסו אל אלוהיו אינו אלא תוצאה של מאמץ אנושי ולא של חסד אלוהי. האדם הוא המרכז, והוא המכתיב את הקשר בינו ובין קונו:

תניא, אמרו עליו על הלל הזקן כשהיה שמח בשמחת בית השואבה אמר כן:

אם אני כאן – הכל כאן, ואם איני כאן – מי כאן.

הוא היה אומר כן:

למקום שאני אוהב שם רגלי מוליכות אותי, אם תבוא אל ביתי – אני אבוא אל ביתך, אם אתה לא תבוא אל ביתי – אני לא אבא אל ביתך, שנאמר (שמות כ, כא) בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתיך.²⁴

גם באמירה זו האל הוא פסיבי, מגיב באופן ישיר על ניסיונות הקרבה של האדם. לכן אומר הלל אמירה שיש בה לכאורה שמץ של גאווה: "אם אני כאן – הכל כאן, ואם איני כאן – מי כאן". אני, האדם, קובע הכול. שמאי הרואה את האל במרכז החיים הדתיים רואה בלימוד התורה את בבואתה של ההתגלות הנבואית האידיאלית, ולכן קושר בין השתיים. לעומתו, הלל אינו רואה בתנועה מלמעלה למטה את האידיאל, אלא דווקא את המהלך האנושי מלמטה למעלה. לימוד התורה פתוח לכל מי שחפץ בו, ואת הנבואה שלה היה ראוי אפילו אין מזכירים בשעת מותו.

עם הזמן הלכו והתפתחו בתי מדרש משני האישים הללו, בית הלל ובית שמאי. גם מהמשך השתלשלות העניינים רואים כיצד המשיכו בתי המדרש הללו להחזיק בדעות תיאוצנטריות לעומת אנתרופוצנטריות. הדוגמה המפורסמת ביותר לכך בתלמוד היא סיפור "תנורו של עכנאי". ר' אליעזר שהיה מבית שמאי,²⁵ מביא הוכחות שמימיות להצדקת דבריו, שהשיא שבכולן הייתה בת הקול. זו אינה אלא קולו של האל בכבודו ובעצמו, התומך בר' אליעזר תוך שהוא אף גוער בחכמים שהתנגדו לו. ר' יהושע, שהיה מבית הלל, מתנגד להוכחותיו השמימיות של ר' אליעזר ואף מתריס כלפי שמאי "לא בשמים היא":

וזה הוא תנור של עכנאי [...]

24 בבלי, סוכה נג ע"א.

25 גם לפי חז"ל באחד מן הפירושים לתואר "שמותי" שיוחס לו, פירושו מבית שמאי. הפירוש השני היה על שום נידויו של ר' אליעזר שנבע כתוצאה מסירובו לקבל את הכרעת החכמים.

תנא: באותו היום השיב רבי אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו.

אמר להם: אם הלכה כמותי – חרוב זה יוכיח. נעקר חרוב ממקומו מאה אמה...

אמרו לו: אין מביאין ראייה מן החרוב.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – אמת המים יוכיחו. חזרו אמת המים לאחוריהם.

אמרו לו: אין מביאין ראייה מאמת המים.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – כותלי בית המדרש יוכיחו. הטו כותלי בית המדרש ליפול. גער בהם רבי יהושע [...]

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי – מן השמים יוכיחו.

יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל רבי אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום!

עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא.

מאי (דברים ל') לא בשמים היא?

אמר רבי ירמיה: שכבר נתנה תורה מהר סיני, אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה (שמות כ"ג) אחרי רבים להטות.²⁶

רבי יהושע מסרב בתוקף להוכחות שמימיות, וזאת אף תוך התעלמות מוצהרת מהאל בכבודו ובעצמו, שכן על האדם הריאלי להכריע בסוגיות תורניות: "לא בשמים היא". המסקנה מסוגיית "תנורו של עכנאי" היא שהתיאוצנטריות נדחית לחלוטין מפני האנתרופוצנטריות.

מעניין לראות כי המחלוקת בין הבתים, שהוכרעה כשיטת בית הלל, נעשתה דווקא על ידי בת קול היוצאת מן השמים, כיוון שלבית שמאי בת קול היא ההוכחה הניצחת שהאל עצמו מכריע את הדין, ואליהם צריך היה לפנות על מנת לשכנעם כי אכן ההלכה כבית הלל. אלה האחרונים טענו בעצמם שההלכה כמותם ולא היו צריכים הוכחה שמימית לכך. מה גם שבית הלל לא היה מקבל בת קול המכריעה נגדו:

אמר רבי אבא אמר שמואל: שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל,

הללו אומרים הלכה כמותנו

והללו אומרים הלכה כמותנו.

יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלהים חיים הן, והלכה כבית הלל.²⁷

כך נקבעה ההלכה כבית הלל לדורות, דווקא על ידי כלי שנדחה מהשיח ההלכתי באופן מוחלט, כהכרעתם האנתרופוצנטרית של בית הלל.